

A protestantizmus három politikai hagyománya

BALÁZS ZOLTÁN

1966-ban született Sopronban. A Budapesti Corvinus Egyetem tanára, az MTA Társadalomtudományi Kutatóközpontjának főmunkatársa. Legutóbbi írását 2016. 12. számunkban közöltük.

Ritkán tűnik föl, de tény, hogy a 19–20. század nagy nyugati konfliktusait olyan politikai társadalmak és államok vívták, amelyekben a katolicizmusnak viszonylag kis szerep jutott. A világpolitika nagy szereplői közül Németország, Nagy-Britannia, az Egyesült Államok a protestantizmus, Franciaország a szekularizmus, Oroszország pedig a keleti, pravoszláv kereszténység, majd pedig a militáns bolsevizmus eszméiből táplálkozva feszültek egymásnak; a késő antik világ és a középkor latin és katolikus univerzalizmusának maradványai — az osztrák birodalom, a latin Európa — s ha még idesorolható, Latin-Amerika — mindenütt legföljebb mellékhad-színhely maradt. Érdekes ennek a ténynek a mélyére nézni. Itt és most csak a három hatalmas protestáns politikai hagyományra összpontosítok. Ezek több szempontból nézve is igen sikeres konstrukciónak bizonyultak, s föltétlenül meghatározó hatást gyakoroltak a Nyugat politikai valóságára. ‘Konstrukción’ persze nem tudatosan megtervezett és fölépített politikai hagyományt értek — ez önelmentmondás volna —, hanem áttekinthető, rendszerezhető, egymással koherensen összefüggő viszonyokkal leírható és így megismerhető politikai kultúrákat és intézményrendszereket.

I. Anglia

A politikai értelemben legkorábban megérett ilyen konstrukció az angol westminsteri rendszer, azaz a parlamentáris kormányzati forma. Mivel az angol reformáció sok tekintetben és közismerten jó darabig (Cromwell idejéig) inkább egyházszakadásnak tűnt, s eleinte az is volt, semmint teológiailag radikálisan új alapokra helyezett felekezet, vitathatatlan, hogy elég sok középkori elemet megőrzött és őriz. Éppen ezért ezt a ‘modellt’ lehet a katolikus középkorhoz legtöbb szállal kapcsolódónak tekinteni, nem elfelejtve persze, hogy a polgárháború végén már egyértelműen a protestáns hatás dominál.

Ami a katolikus gyökerekből megmaradt, abból először is a monarchikus és hierarchikus, részben feudális elemekre érdemes fölfigyelnünk. Az amúgy jellegzetesen protestáns republikánizmusnak még a polgárháborúban sem volt különösebb esélye. Az angol monarchia ma Európában a monarchia mintája, a személyhez kötött szuverenitásnak a demokráciában szokatlan gondolatával; hiszen míg a demokratikus alkotmányokban a nép a szuverén, addig az Egyesült Királyságban az uralkodó. Ez halvány visszfényként ugyan, de még

mindig tükrözi a középkor és az antikvitás cézárezsményét, vagyis az evilági hatalom monarchikus szerkezetét. Mint közismert, a brit uralkodó már nem rendelkezik tényleges joghatósággal; ennek ellenére a politikai testnek ő a megjelenítője, ami, vagy aki nélkül a parlament sem képes törvénykezni, és végső soron kormányozni. A hatalomnak ez az erősen szimbolizált, sőt, misztikus formája és megragadása arra ugyan nem alkalmas, hogy a középkor hatalom-tekintély, világi–lelki hatalom, császár–pápa egyetemes és valós kettősségét visszaadja vagy helyettesítse, arra azonban igen, hogy a demokratikus ösztönt (minden hatalom a néptől jön) valamelyest kordában tartsa. Így meg tud őrizni valamit az Evangélium klasszikus helyének katolikus értelmezéséből: „Semmi hatalmad nem volna fölöttem, ha onnan felülről nem adatott volna neked”. Azt tudniillik, hogy fölül nem a nép van, de nem is Caesar (noha Jézus szavai erre a tényre is utalnak — mellékes, de nem lényegtelen szempont, hogy a Károli-fordítás óta tévesen Caesart, aki konkrét személy, császárnak fordítjuk magyarrá), hanem Isten a maga szuverén valóságában, akihez az egyház közelebb van, mint bármilyen világi instancia.

Brit konzervativizmus

Szempontunkból a híres brit tradicionalizmus vagy konzervativizmus sem mellékes: a modern konzervatív politikai gondolkodás közismerten igen sokat köszönhet Edmund Burke-nek (aki egyébként a katolikus emancipáció híve is volt), s persze az őt követő vagy hozzá hasonló gondolkodóknak.¹ A konzervativizmusnak az ésszel szembeni szkepszise jól illett a romantika érzelmi lázadásához, ami nemcsak brit, hanem európai tendencia volt; ám amíg a kontinensen a romantika politikai értelemben is lázadó lett (a csúcspont az 1848-as mozgalmak), addig a brit szigeteken inkább a reálpolitika, az elégiikus hangulat, a társadalmi kasztszellem, valamint egy sajátos imperializmus elegyét alapozta meg, s ezzel újra párhuzamba került a katolikus hagyományokkal. Az Oxford Mozgalom ideái, majd John Henry Newman és Henry Edward Manning bíborosok írásai, prédikációi, tevékenysége igen jelentős befolyást gyakoroltak egyrészt az angol, másrészt az egyetemes katolikus egyházra. Newman a maga részéről a katolicizmus és az angol 'észjárás' történelmileg esetleges elválását tragédiának, mert természetellenesnek tartotta, s nem teljesen alaptalannul.² Ha merésznek tűnik is az alábbi párhuzam, talán nincs minden intuitív meggyőzőerő híján: az éppen a protestantizmussal szemben katolikus hadállásokat kiépítő Trentói zsinat idejéig a katolikus dogmatikus építkezés inkább stílusában, semmint tartalmában volt intranzigens. A tartalmat illetően ugyanis jellegzetesen a kompromisszum, a középút, az egyrészt-másrészt, az is-is (nem pedig a vagy-vagy) logikája szerint haladt előre, és pedig a legdöntőbb hittételek tekintetében. Egyszerre igaz Isten egyetlensége és közösségisége; Jézus isteni és emberi valósága; az ember szabadsága és Isten elrendelése; a Szentírás és a szenthagyomány kettős tekintélye; a hit és a jó cselekedetek mint az üdvösség egyenrangú föltételeinek tézise; az egymással elmentés, mégis egymásra utalt valóságként értett test és lélek; az anya-

¹Kiváló válogatás a korszakhoz a témáról: *Konzervativizmus 1593–1872. Szöveggyűjtemény.* (Szerk. Kontler László.) Osiris, Budapest, 2000.

²John Henry Newman: *Apologia pro vita sua.* (Ford. Balázs Zoltán.) Európa, Budapest, 2001.

**Az angol protestáns
modell három eleme**

gi és a természetfölötti valóság például a szentségekben. A példákat még lehetne sorolni, de a lényeg az, hogy ezt a pretridentianus katolicizmust paradox módon az angol politikai kultúra meglepően sikeresen vitte tovább a parlament és az uralkodó, a civil és a politikai társadalom, a szabadság és a konvenciók alá vetettség termékeny kettősei révén; s a hasonló kettősségeket még sorolhatnánk. Mindegyikben az a fontos, hogy egymást föltételező, egymásra utalt, egymásra mégsem redukálható, valamilyen lényegi különbséget fönn tartó, viszont a túlzottan racionalista-konstruktivista, a vagy-vagy logikáját mindennél fontosabbnak tartó felfogástól idegenkedő politikai kultúra nagyon hasonlít a katolikus teológiai hagyomány patrisztikus és skolasztikus világképéhez és gondolkodásmódjához. S bár Newman az anglikán teológia „via media” — középút a puritán-radikális és az intranzigens ‘római’ katolikus szélsőségek között — önfelfogását végül hamisnak és illúzióknak találta, azért nem járt teljesen rossz nyomon, hiszen ezek szerint a katolikus teológia nagy, skolasztikus hagyományától sem áll távol a közreputasság, a radikális egyoldalúság és leegyszerűsítő megközelítések elutasítása.

Mindezek mellett az angol modell azért inkább protestáns. Ebből is három elemet érdemes hangsúlyozni. Az első értelemszerűen maga a szakadás, s annak történelmi következményei. A katolikus egyház történetében természetesen nem volt ritkaság a konfliktus, a hitszakadás, a hitújítás, az egyházzsakadás (‘Kelet’ és ‘Nyugat’ között például). Az angol reformációt a nagy nyugati egyházzsakadás is megelőzte, aminek föloldása jelentős részben bizony a világi hatalom kezdeményezésén múlt. Önmagában ez sem volt nagy újdonság, a császárok a keresztény antik korban sem voltak egyházügyiileg passzívak. Viszont új jövőt jelzett előre a nemzeti egyházak és a nemzeti közösségek politikai szerepének megerősödése. Ennek az avignoni ‘fogság’ az egyházra nézve vészterhes előjele volt, az itáliai reneszánszban a pápák evilági politikai szerepének megerősödése pedig egyúttal spirituális leértékelődésüket idézte elő. Az angol reformáció ebben az értelemben egyszerűen továbblépésnek is tekinthető. Mégis fordulópontnak vehetjük, egyrészt annak elvi kimondása miatt, hogy a pápának semmilyen joghatósága nincs az angol egyház fölött (ez sem volt teljesen eredeti lépés, az investitúra lényege is joghatósági vita volt); másrészt egyszerűen a történelmi siker miatt. A spanyol támadás kudarca befejezett ténnyé tette, hogy Anglia fölött Róma befolyása megszűnt, az igen élénk angol belpolitika pedig, amely a kontinenshez képest jóval társadalmibb, a társadalmat mélyebben átjáró valóság volt, viharos gyorsasággal alkalmazkodott ehhez a tényhez, s igyekezett ki is használni. Az angol modell végső soron egyfajta kivetítés is, a protestantizmus sikere: annak bizonyítéka, hogy Isten az ‘új’ mellett áll, Anglia legyőzhetetlen és biztos menedéke a kontinensen üldözött protestantizmusnak. (Ehhez a sikerhez aztán rövidesen csatlakozik Hollandia.)

A másik fontos elem az alulról fölfelé irányuló hatalmi ellenőrzés. Demokráciáról szó sincs még, sem a Tudor-, sem a Stuart-korban, de

³Thomas Hobbes:
Leviatán. (Ford. Vámosi
Pál.) Kossuth, Budapest,
1999. A politikai filozófia
egyik legnagyobb alkotá-
sának szövegszerűen
kétötöde politikai teológia
és egyházkormányzat-tan.

Laicizálás

a parlament mögött a későbbi demokráciát megalapozó közép-
retek szilárd támogatása áll, amelyek egyre puritánabb, kálvinistább
irányba tolják az angol egyházat, átformálva azt a képzetet, hogy a
monarchia legfőbb kontrollja az egyház a maga morális és teológiai
értelemben megalapozott tekintélyével. Az uralkodónak az új konst-
rukcióban közvetlenül a vallásos, de természeténél fogva polgári
és politikai társadalommal kell szembenéznie, amely hatékonyan
képviselteti magát a törvényhozás révén. A hatalom ellenőrzésére
tehát nem a hierarchikus-klerikus, illetve prófétai-szerzetesi egy-
ház, hanem a politikai társulás hivatott, ahogyan azt John Locke ki-
fejt; az egyház és annak szervezete a politikai rendszer része, s nem
kontrollja: ezt pedig Thomas Hobbes fogalmazza meg.³ Paradox
megfogalmazással: VIII. Henrik pápává tette magát, hogy ne kell-
jen az egyházzal birkóznia; utódai az egyház helyett megkapták a
teljes politikai társadalmat, amelyen aztán kívül találták magukat.

Ezzel függ össze az angol reformáció harmadik, messzemenő kö-
vetkezményekkel járó lépése, a laicizálás, vagyis a klérus társadalmi
befolyásának drasztikus visszaszorítása, valamint a szerzetesi életforma
és társadalmi szerep erőszakos fölszámolása. Az anglikán egyházban
a liturgiához kötött hierarchia és a papság ugyan megmaradt, de a po-
litikai hatalommal való szembeszállásra — ahogy láttuk — alkalmatlanná vált. Sajátos, hogy az erőteljesebb protestantizmus ebből a
szempontból jobban hasonlít a katolicizmusra. (Elég, ha csak Martin
Luther Kingre utalunk: hozzá hasonló személyiségekre az anglikán egy-
házból alig találunk példát.) Mindenesetre az egyház politikai szere-
pének megszűnése azzal is együtt járt, hogy a politikából a vallási témák,
a teológiai távlatok eltűntek: ilyenekre hivatkozni vagy ilyenekről
politikai vitát folytatni lassan megszűnt „comme il faut”-nak lenni. Per-
sze az angol vagy brit történelemből jótékonyan hiányoznak a forradalmak,
a társadalmat mélyen felforgató ideológiák, a totalitárius rend-
szerek és rendszerkísérletek. Tudománytalan volna ezek hiányát az
egyház befolyásának megszűnéséből levezetni, viszont elsietett kö-
vetkeztetésnek látszik tagadni a kettő közötti összefüggést. Itt csupán
fölhívhatjuk a figyelmet arra, hogy az angol protestáns modellben a
vallás és az egyház régen magánüggévé vált, sokkal inkább azzá, mint
más protestáns kultúrákban; viszont éppen azért, mert a magánszfé-
ra szent és sérthetetlen, a vallás és az egyház bizonyos értelemben jó-
val komfortosabban és nagyobb biztonságban érezheti magát. A ma-
gánszféra *tisztelete* miatt az egyház a maga teljes hagyományával együtt
szintén tiszteletet élvez. Egészen addig, amíg be nem kíván lépni a po-
litikába: ám ezt mindeddig — legalábbis látványosan — nem tette meg.

Az angol protestáns politikai modell tehát rendkívül érdekes öt-
vözete a középkor katolikus örökségének, de vitathatatlanul eltér tőle.
Az is igaz azonban, hogy a többi, ha szabad így mondani, fundamen-
talistább protestáns modellhez képest jóval erőteljesebben határolja
el a vallási és a politikai szférát; nem a szimbolikus látványtérben,
hanem a mindennapok gyakorlatában.

II. Amerika

⁴A teljes modern magyar fordítás: *Az amerikai demokrácia.* (Ford. Ádám Péter et al.) Európa, Budapest, 1993.

⁵Jean-Jacques Rousseau: *A társadalmi szerződésről.* In uő: *Értekezések és filozófiai levelek.* (Ford. Kis János.) Magyar Helikon, Budapest, 1978, 463–618, különösen: *A civil vallásról,* 595–606.

⁶Jacques-Bénigne Bossuet: *Politics Drawn from the Very Words of Holy Scripture.* (Transl. by Patrick Riley.) Cambridge University Press, Cambridge, 1999.

Leszámítva egyes korai európai kísérleteket, például a kálvini Genfét, ennek a markánsabban és szembeötlőbben protestáns politikai modellnek a klasszikus példája Amerika. Mióta Alexis de Tocqueville megírta — s ezt elég régen tette — az amerikai demokráciáról szóló hatalmas művét, minden Amerika-kutató számára megadta a megkerülhetetlen kiindulópontot.⁴ Tocqueville természetesen bőségesen kitér a protestantizmus hatására is, és többször összeveti az angol „atyák” megoldásaival. S bár mára az angolszász Amerika jóval kisebb részét adja az amerikai valóságnak, mint kétszáz évvel ezelőtt, a politikai rendszer számos főeleme továbbra is abban gyökerezik. Az angol reformációt félutasnak, kompromittálnak vagy egyenesen (teológiai értelemben) korruptnak is megélő radikális reformerek különböző felekezetei meglehetősen intranszigenz puritán kultúrát és közösségi intézményrendszert honosítottak meg az Újvilágban. Monarchiáról szó sem lehetett: a republikanizmus Amerikában valóban politikai vallás, ahogy Rousseau értette⁵ (mint ahogy Bossuet püspök felfogásában⁶ a monarchikus berendezkedés a katolikus ‘politikai vallás’). De ez a felfogás nem azért utasítja el a monarchiát, mert helyette demokráciát akar, sőt, még a parlamentáris, képviseleti rendszerrel szemben is bizalmatlan. A képviselet ugyanis is vallási dolgokban lehetetlenség, márpedig itt a vallás mindennél, a politikánál is fontosabb. A család nem a társadalom, hanem a vallási közösség, az egyház legkisebb egysége, amelyben a családfő közvetlenül Isten helyett uralkodik és törvénykezik. Kicsit kiélezett és karikírozott megfogalmazásban a politikai közösség szuverén egyházfők együttese, konföderációja, nem pedig a magánéletből átmenetileg a politikai szférába átlépő, törvényhozó képviselőket megválasztó polgárok társulása, mint Angliában. Az amerikai republikanizmus lényege szerint tehát vallási értelemben szuverén individuumok közösségeként fogja föl a politikát. A politika csupán függvénye a vallásnak, még erősebben, mint a katolicizmusban, amelyben a temporális hatalom bizonyos, sőt, jelentős autonómiát élvez. Vélelmezhetően ez az eredeti állapot az egyik oka annak, hogy miközben az amerikai alkotmány igen élesen elválasztja az egyházat és az államot, az amerikai társadalmat és politikát ma jóval mélyebben hatja át a vallás és a vallásosság, mint akár az európai katolikus hagyományú társadalmakat is.

Ahogy Tocqueville már gyanította, ez a protestáns modell sem teljesen idegen egyes katolikus hagyományoktól. Ha mélyebbre megyünk teológiai és történelmi értelemben egyaránt, akkor az egyenlőségelvűséget a katolicizmustól sem találjuk idegennek, noha kétségtelen, hogy ennek valóságát a középkorban inkább az egyház reprezentálta (az egy keresztség gondolata, az egyenlő bűnösség tézise, ami miatt a leghatalmasabb uralkodót is fenyegethette a kiközösítés veszélye). Itt is paradoxnak tűnik, pedig logikus, hogy éppen ennek az egalitárius protestáns kultúrának az egyik következménye, hogy a katolikus egyház az alulról szervezett és tudatos hívők

egyfajta masszív 'civil' építménye is: a mai katolikus konzervatizmus egyik fő bázisát az amerikai közösségek adják, amelyek sokszor jóval tudatosabban és büszkébben képviselik a hierarchia, a hagyománytisztelet, a monasztikus életforma gondolatát, mint maga a klérus. Az egyházmegyék szociális szolgáltatásait ma már alig-alig finanszírozza az állam vagy a kormányzat, ami tudatos döntés, éspedig azért, mert az egyház félti a morális és teológiai tanításának az érintetlenségét. A világi hatalom növekvő mértékben kerül a fundamentalista, moralista szekularizmus hatása alá, aminek egyik gyökere éppen az intranzigens, részben szintén protestáns gyökerű, sokszor vallási hevületű moralizmus; vele szemben azonban nem kiszolgáltatott és elnyomott, szegény katolikus tömegek állnak, mint Latin-Amerika baloldali rezsimjeiben, hanem a protestáns modellben megerősödött, polgárosult, független, öntudatos katolikus középosztály.

Intézményelvűség

Az amerikai protestáns politikai modell további figyelemre méltó sajátossága az intézményelvűség. Jóllehet az amerikai szokás a modern demokrácia ősmintájának tekinteni, s ebben Tocqueville megerősítheti az értelmezőt, sem az alapító atyák, sem a szövetségi alkotmány nem beszél demokráciáról. Ez nem csupán szóhasználatbeli esetlegesség, vagy obskúrus történeti érdekesség, hanem fontos valóság. A szövetségi alkotmány központi szerepe az amerikai modellben legendás; márpedig ez a szöveg — leszámítva az egyéni jogok védelmét rögzítő kiegészítéseket — semmi másról nem szól, mint a hatalmi ágak egymáshoz való viszonyáról és legitimitásáról. A legitimitás természetesen a népfellegen nyugszik, a republikanizmus szellemében ez nem is lehet másként; de legalább ennyire fontos, hogy az egyes hatalmi ágak egymástól függetlenül is rendelkeznek ezzel a legitimitással, így egyik sem hivatkozhat arra, hogy a nép akaratának kizárólagos képviselője volna vagy lehetne. Ha ez így van, akkor máris az egyes hatalmi ágak egymáshoz való viszonyának problémahalmazában vagyunk. Ez az amerikai institucionalizmus gyökere.

Az angol modellel szemben itt nem egy tradicionális, kissé misztikus monarchia adja a parlament mindenhatóságának a korlátját, hanem egy részben hűvös fejjel kiszámított, részben a már említett angol (de katolikus gyökerű) kompromisszumkultúrát kifejező közös játék, szabályokkal, versengéssel, körülhatárolt kompetenciákkal, intézményekkel és szervezetekkel. Talán itt sem vagyunk túl merészek, ha azt állítjuk, hogy dacára az amerikai protestantizmus jóval fundamentalistább eredetének, ez az intézményelvűség, jogiasság és jogásziasság (ez utóbbit Tocqueville külön is kiemeli) sok tekintetben közelebb áll a katolikus észjáráshoz, amely szintén kedveli a bonyolult és finomra hangolt intézményeket, az elkülönült joghatóságokat, hatásköröket és kompetenciákat, mint azt akár a protestáns alapító atyák valaha is beismerték (volna). A pápa jogi szuverenitása az egyház fölött kétségbevonhatatlan ugyan, de ennek kiteljesedése egyrészt modern fejlemény, másrészt továbbra

is megvannak a maga sajátos elvi és gyakorlati korlátai. Ezek nem demokratikus korlátok (a híveknek elvi lehetőségük sincs beleszólni a döntésekbe, ellentétben a protestáns hagyományokkal), hanem jogi, szabályszerűségi, intézményi határok. Ez nem mindig vonzó, pedig nagyon is hasznos olyankor, amikor az emberi gyarlóságából eredő hibákat korrigálni kell, márpedig erre az intézményi „játékok”, ha tetszik, intrikák nagyon is alkalmasak. A Capitol Hill és a Vatikán világa talán nem áll egymástól nagyon távol.

Így azt látjuk, hogy az amerikai protestáns politikai modell ugyan fundamentalistább az egyenlőségelv és a népfenség/republikanizmus tekintetében; ugyanakkor még mindig érdekes és fontos szálakkal kötődik a katolicizmus egyes hagyományaihoz: a civil/laikus, alulról építkező, de nem antiklerikális, konzervatív-reformer egyházi mozgalmi hagyományhoz; a vallás és a teológia alapkérdéseinek politikai tematizálása iránti készséghez; valamint az intézményelvűséghez.

III. Németország

Németország helyett lehetne vagy lehetett volna Poroszországot is írni. Ez egyrészt történelmileg pontosabb és méltányosabb is volna, hiszen például Bajorország sohasem volt protestáns; másrészt viszont tagadhatatlan, hogy a modern Németország (illetve Német Birodalom) politikai döntéseit és sorsát nagyjából a protestáns Poroszország vezetői határozták meg. Ezen az sem változtat, hogy voltak katolikus politikusok, s még az sem, hogy Hitlert katolikusnak keresztelték és a katolikus Habsburg-világban nőtt föl. Tulajdonképpen a nem-angolszász Európa modernizációjának egyik látványos velejárója éppen a hagyománnyal való erőteljes szembefordulás, a tagadás, a francia forradalom ősmintájának megkerülhetetlensége. A náci ideológiában félelmetes erővel egyesült ez a forradalmi hagyomány, amely lehetővé tette a hitehagyott katolikusok csatlakozását, valamint a porosz protestantizmus sajátos politikai hagyománya, amiről a továbbiakban fogok szólni.

A lutheránus felfogás elvi szinten a kezdetektől fogva ambivalensen viszonyult a világi hatalomhoz. Tekintettel azonban arra, hogy a katolikus egyháztól eltérően — lényegéből adódóan — nem építhetett ki olyan egyházi autoritást, amely a világi hatalommal szemben a hatékonyság reményével léphetett volna föl, ugyanúgy rászorult volna a politikai társadalomra, mint Angliában, illetve a puritán hagyományú, keményebben egalitárius vallási alapokra építő amerikai megoldásra. Csakhogy porosz földön, s általában Közép-Kelet-Európában ezek egyike sem állt rendelkezésre. Ezért itt az előző két megoldásban kulcsszerepet játszó elválasztások és ellensúlyok, amelyekben bizonyos katolikus gyökerek megőrződtek, szinte teljesen hiányoztak. Volt természetesen polgári fejlődés, vagyonosodás, középosztályosodás, de ennek semmilyen érdemi, szerves, eszmeileg is kidolgozott kapcsolata nem épült ki a politikai kormányzattal, leszámítva a jog uralmának sajátos változatát,

amelyben viszont nem a jog 'uralkodik' (ez mindenütt, a 'rule of law' országaiban is fikció), hanem az állam. Nem joguralomról van szó tehát, hanem jogállamiságról, ami sajátosan német fogalom, azt a polgári, mondhatni, magánóhajt fejezi ki, hogy az állam lehetőleg jogszerűen járjon el, a kormányzat jogszerűen tevékenykedjen; szó sincs azonban arról, hogy állam nélkül egyáltalán lehetséges volna jog (ami viszont a 'rule of law'-ban benne van).

A porosz hagyomány

Itt van kiemelt jelentősége annak, hogy a német protestáns politikai hagyomány éppen Poroszországhoz kötődik a legerősebben. A porosz állam (illetve Brandenburg) egyszerre volt félreeső és nyugati mércékkel mérve szegény vidék, és ugyanakkor a középkor egyik leghatékonyabban szervezett uralmi képződménye, már eleve sok kereszténység előtti vonást magába építve. Ha van bármi értelme az 'államvallás' kifejezésnek, akkor itt van. Az uralkodó 'kaszt' számára a vallás jóval külsődlegesebb, inkább hatalmi ügy. A katolicizmus a múltban sokkal gyengébb, a klérus szerepe csekély volt. A protestantizálódás ezért sem annyira teológiai vagy hitkérdés (VIII. Henrik még hitvédő iratokat írt, akárcsak több utódja), mint inkább a valóságot eleve jobban kifejező fordulat, mondhatni, a katolikus egyház 'zavaró' tényezőjének kiiktatása a hatalmi szerkezetből, ami változatlan marad, s egyre sikeresebb. A történelmi fejlődés itt is személyteleníti az uralmat ugyan, mint Európában mindenütt; csak hogy itt — ahogy láttuk — nincs se politikai társadalom, se vallási köztársaság-érzés, ezért az uralom a maga elvontságában válik a politikai gondolkodás legfőbb, ha nem egyetlen tárgyává: s ez az elvont uralom az állam.

Azt kell tehát mondanunk, hogy a porosz-német protestantizmus, ami végső soron az államvallás doktrínája (ahol az állam a hangsúlyos elem) sikeresen gyűrte maga alá a nyugatiasabb, a politikai társadalmat is megszervezni képes protestáns lehetőségeket. A heidelbergi és wittenbergi hagyományok később is inkább csak szellemi, semmint politikai ellenállásra voltak képesek. A valódi, társadalmat átjáró 'német ideológia,' ahogy azt Marx kivételesen szerencsés ötlettel megfogalmazta (sokatmondó, hogy az ezt a címet viselő kézirat egy korábbi változata *A lipcsei zsinat* címmel jelent volna meg), lényegét illetően három, egymást olykor kizárni látszó, olykor inkább kiegészítő, jellegzetes német fogalommal 'átjáró' témát ötvöz. Ezek mindegyike valamilyen módon az állam körül forog, rögeszmeszerűen keresve az egységet, az egybeolvadást, az azonossá válást, végső soron a totalitást, világosan jelezve, hogy itt a protestáns vallási-teológiai tartalom is átadja a helyet valamilyen filozófiai, esetleg nem-keresztény eszmeiségnek.

Racionalizmus

Az egyik téma a racionalizmus, az értelemben vetett hit. Nem a francia felvilágosodás szcientista; nem a brit felvilágosodás szkeptikus; s nem az amerikai gondolkodás praktikus értelem-fogalmáról van szó. Ezek mindegyike valamilyen módon még összeköthető a középkori skolasztika gondolkodási struktúráival (formális lo-

gika — az értelem erejének viszonylagossága — az arisztotelészi gyakorlati ész fontosságának hangsúlyozása). Itt egy kifejezetten filozófiailag megszerkesztett és miszticizált, majd a történelemben megmerített konstrukcióról beszélünk, amelynek végső értelme és haszna a társadalom állam által történő uralása. A protestantizmus itt már nem sokkal több, mint a végső célokat akadályozó tényezőktől — például a sokféle dualitást fönntartó és legitimáló, az észszel szemben egyszerre bizalmatlan és mégis arra teológiai rendszert építeni képes katolicizmustól — való megszabadulás eszköze.

Moralizmus

A másik téma a moralizmus. Tudvalevő, hogy a wittenbergi tézisek igen nagy része a bűnök és megbocsátásuk körül forgott, s bár ebből nem lehet filozófiai rendszereket és azok keletkezését levezetni, mégis jelszerű tény, hiszen a protestantizmus szinte mindenütt a laxizmus, a morálisan korruptnak érzékelt katolicizmus elleni lázadásnak indult, vagy legalábbis sok tekintetben ebből nyerte a hajtóerejét. Ugyanakkor csak itt, a német filozófiában találunk példát a gondolatra, hogy az evilági hatalomnak és a teljes társadalomnak egyetlen, természetesen a filozófus által föltárt etikai alapelvnek kell engedelmeskednie (szintén természetesen szabadon). A politikai közösség elveknek alávetett kormányzása és az egyre plurálisabb és demokratikusabb társadalom erkölcsi integrálása persze az újkor klaszszikus, nagy politikaelméleti kérdései közé tartozik, tehát a politika és az etika összekapcsolása még nem rendkívüli téma. Ám a kanti etikai válasz grandiozitása, kidolgozottsága, föltétlensége, s szinte teljes politikamentessége élesen szemben áll a hatalmi intézmények, jogszokások, alkotmányformák sokféleségét összeegyeztetni igyekvő politikai elméletekkel. Kant nem írt politikai filozófiai értekezést, de megfellebbezhetetlen tekintéllyel állítja az embert mint morális lényt minden evilági hatalom fölé.⁷

⁷Etikai írásai mellett Kantnak azért van néhány politikai filozófiai természetű munkája is, inkább vázaltszerűen kidolgozva, a legnevezetesebb *Az örök béke*. (Ford. Babits Mihály.) Európa, Budapest, 1985.

Ez az etikai föltétlenség már nem protestantizmus. Kantnál a teológia is fölösleges, nemcsak a politikai filozófia. A protestantizmus mint társadalmi jelenség fontos — volt. Nagyszerűen betöltötte a hivatását, amikor erkölcsi méltóságának tudatára ébresztette az embert. Már csak arra van szükség, hogy a magasztos erkölcsi elveket a kormányzás — helyesebben annak elvont cselekvője, az állam — maradéktalanul kikényszerítse. Ahogy az értelem elveszíti vallásos beágyazottságát és teológiai kapcsolatait, amelyek a másik két protestáns modellben megmaradnak, úgy itt a morál veszíti el ugyanazeket a kapcsolatokat. Mindkét képességünk, adottságunk olyan mértékben elvonttá és spekulatívvá válik a német-poros ideológiában, hogy szinte tetszés szerint ragasztható bármilyen elmélethez, amely az állam uralmi érdekét szolgálja: a náci ideológiában már kifejezetten 'faji értelemről' és 'faji erkölcsről' van szó.

Pietista vonulat

Hasonló gondolatmenet bontakozik ki a harmadik témát nyom követve is, azaz a protestáns fordulat ezen a téren is lényegében a katolikus 'államvallás' megszüntetését jelenti, egyúttal pedig azonnal megkezdi önmaga fölszámolását is. Ez a téma a protestan-

tizmus érzelmi, pietista vonulata, amely a középkori miszticizmus helyébe lépve egy demokratikusabb, megközelíthetőbb, átélhetőbb vallási- és hitélmény-világot kínál, de végső soron az uralmi szerkezettel való eltérhetetlen kötelék miatt a jellegzetesen vallásos érzelmek is megfelelő állami irányítás alá vonhatók. A 20. század elejére a német szellemi horizonton már markánsan jelen voltak az állam, a nemzet, a nép misztikus egységét hirdető, a nemzeti érzést vallásos terminológiával közvetítő, sőt, nemzeti vallást hirdető (egyre élesebben újpogány) nézetek. A protestantizmus itt már mint német vallás jelenik meg, a kereszténység — akár a középkor elején — az uralkodó kaszt sajátos ideológiája, elitvallás, az arisztokratikus erények foglalatja, amelyet a katolicizmus természetesen csak megrontott, s ezzel a német nép életerejét veszélyeztette, s történelmi hivatását tette kockára. Az állam nem csupán kormányoz, ésszerű szabályokat alkot, és morális tökéletességre nevel, hanem saját maga iránt közvetlenül vallásos érzületet ébreszt, ha nem is filozófiai absztrakt mivoltában, hanem az azonosulást lehetővé tevő nép- vagy nemzetisten megszemélyesítőjeként. Ha Angliában az úriember, Amerikában a polgár a protestáns politikai kultúra kvintesszenciája, akkor Német/Poroszországban nem ilyen individualizálható fogalommal kell élnünk, hanem a *Deutschtumban* részesedő, s csak általa létező egyének elképzelésével.

A protestantizmus hatása

Nem vitás, hogy a protestantizmus egészen döntő hatást gyakorolt az európai és a világtörténelemre. A fenti áttekintés alapján azonban, legalábbis katolikus szemmel, azt kell mondanunk, hogy ez a hatás nagyon sokféleképpen formálta éppen a legsikeresebb vagy legmeghatározóbb protestáns politikai kultúrákat, s ez a sokféleség részben éppen a katolikus örökséghez való tudatos, de még inkább tudatalatti viszonyulással ragadható meg. Az angol reformáció nagyon látványosan vitt tovább korábbi, középkori katolikus tradíciókat éppen a politikai gondolkodás és a politikai szerkezet terén; az amerikai, jóval fundamentalistább és élesebben antikatólikus (nem 'csak' antipápista) protestantizmus pedig nem csupán szintén megőrzött fontos hagyományos elemeket, hanem kimondottan termékeny talajt készített elő egyfajta katolikus megújulás számára. Mindezzel szemben a jóval gyökértelenebb és a vallást eleve uralmi szempontból kezelő porosz-német protestantizmus a katolicizmussal együtt önmagát is marginalizálta. A politika középpontjába egyre inkább az állam került, s a politikai gondolkodás, amelyben a teológiai örökség helyett egy hihetetlen absztrakt és kifinomult filozófia vette át az irányítást, egyre gyorsuló pályán vitte a nominálisan vallásos és protestáns, a valóságban azonban egyre inkább csak német politikai közösséget egy totális uralom szakadékába.